

הפקולטה למדעי היהדות

לשכת רב הקמפוס

דף שבו עי

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמןפרשת תרומה, תשס"ז
מספר 692

"משהו ברש"י קשה"

בכותרת זו דן ר"ר מאיר רפלד ברש"י¹, שכתב על מכת הברד את הדברים האלה: "למדנו מכאן שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות" (ט:יד). כרבים לפניו תהה המחבר מה עניינה של מכת בכורות אצל מכת ברד, והוא מביא כמה פרשנים וכתבי-יד ומודה שאין בידו לפתור את התעלומה.²

להלן אציג פתרון הנשען על ההנחה המקובלת שבכל פירוש של רש"י, בייחוד ברש"י "קשה", יש לשאול שתי שאלות בסדר הזה: (א) מה אכן כתוב ברש"י? (ב) מה כתוב בפסוק שהיה בו "קשה" לרש"י? (א) על השאלה מה כתוב ברש"י ומה מצב כתבי-היד שלו ענה רפלד, שברובם הגדול של כתבי-היד הנחשבים טובים הנוסח הוא "מכת בכורות".³ גם בכ"י לייפציג 1, שלדברי חוקרים מובהקים של רש"י, כגון א' גרוסמן⁴ וא' טויטו,⁵ הוא הנוסח הקרוב מכולם למקור, הנוסח המקורי הוא "מכת בכורות",⁶ וכך הנוסח בדפוסים הראשונים.⁷ לכן יש לראות בנוסח זה ברש"י נוסח מהימן.⁸ (ב) השאלה החשובה מכולן היא מה קשה לרש"י בפסוק. ומפליא שרוב פרשני רש"י לא נתנו דעתם עליה כיאות. לפני מכת ברד כתוב: "כי בפעם הזאת אני שלח את כל מגפתי אל לבך" (ט:יד), ואמירה זו מעוררת ארבע קושיות: (1) מדוע הוגדרה דווקא מכת הברד "מגפה" (מונח שמשמעו מכה קשה, מחלה והרג מתפשט, ואינו מופיע בתשע המכות האחרות)? (2) מדוע לשון רבים ("מגפתי"? (3) מדוע נאמר "כל" מגפתי? (4) מדוע בא כאן "לב" פרעה, שבמובן מוחשי, לא-מטאפורי, אינו מופיע בתשע המכות האחרות? "מגפה" מופיעה בחומש בעוד תשעה מקומות, ובכולם פירושה מחלה או מכה קשה מאת ה', המסתיימת במוות כללי בעם.⁹ מינוח כזה אינו תואם כראוי את מכת הברד,¹⁰ אך תואם יפה את מכת בכורות, כל שכן כש"נגף" כשם-עצם ("נגף") וכפועל מופיע ארבע פעמים בעשר המכות, שלוש מתוכן בהקשר של מכת בכורות (למשל: "ועבר ה' לנגף את מצרים", יב:כג). מלבד זה הופעת הביטוי בלשון רבים ובתוספת "כל" ("כל מגפתי") מעצימה את גודל המכה, עד שקשה לשייכה לברד, והיא תואמת את מכת בכורות בלבד.¹¹ לאלה מצטרף הביטוי "אל לבך": ה"לב" מופיע מאות פעמים במקרא בהוראה מטאפורית של רגשות ותכונות, אבל הוא מופיע גם בהוראה של איבר

¹ דף שבו עי לפרשת וארא תשס"ז (מס' 687).

² הרב מ"מ כשר מעיר כי "מזמנו של רש"י עד ימינו יותר משמונה מאות שנה מטפלים כל מפרשי התורה במאמר זה, לבארו ולהגיהו" (תורת שלמה, כרך וארא, עמ' 132).

³ כת"י וינה 24, פריס 48 ו-49, וכנראה גם פרמה 181 ועוד.

⁴ א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67-98; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187-193.

⁵ א' טויטו, "האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח האותנטי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)", תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 85-115. תודה לשניהם על תגובותיהם אליי בעניין זה.

⁶ עוד קודם שניסו לתקן אותו ל"בצורת" (רפלד, שם).

⁷ רומא רל; רג'ו די קלבריה רלה (דפו"ר); ואדי אל חאג'ארה רלו (אלקבץ), שבמהדורת רש"י השלם (מהדורת אריאל, מייסודו של מכון האר"י פישל, ירושלים תשנ"ג), כרך ד', שמות, עמ' שנא ואילך.

⁸ ושלא כמסקנת המחבר כי "אין לקבוע חד-משמעית, או אפילו בקירוב, את נוסחתו של רש"י באמצעות כתבי-היד שהוצגו כאן".

⁹ למשל: "וימתו האנשים... במגפה לפני ה'" (במ' יד:לז).

¹⁰ לפי הכתוב, הברד פגע גם באדם (ט:יט), אך נראה שפגיעתה של המכה בכללה הייתה בעיקר בצמח השדה (ג:כ-כו).

¹¹ היו מפרשים שהבחינו בקושי הזה של ריבוי "כל מגפתי" לעניין מכת ברד, ולכן קשרו את לשון הריבוי עם מיני הברד השונים: "ויהי ברד ואש מתלקחת בתוך הברד וכו'" (ט:כג).

פיזי חיוני ורגיש, שפגיעה בו גורמת מוות.¹² גם ה"לב" בפסוקנו בא לא בהוראה מושאלת אלא מוחשית. הוראה כזאת אינה תואמת את הברד היורד על ראש האדם, ובמכה זו הוכה בעיקר עשב השדה, אבל תואמת היטב את "מכת בכורות". לדעתי, אלה היו הקשיים הטקסטואליים שרש"י זיהה בכתוב, ובגינם הוא הסיק שתי מסקנות מתבקשות:

(א) הכוונה לא לברד אלא לבכורות דווקא.
(ב) "שקולה מכת בכורות כנגד כל המכות". טענת כמה מחוקרי רש"י שלביטוי אין מקור בחז"ל אינה הולמת.¹³ שכן, במכילתא דרשב"י¹⁴ ובמדרש הגדול¹⁵ נמצא כהאי לישנא: "אלו עשר המכות, מזה מלמד, ששקולה מכת בכורות כנגד כולן". אזכור זה במדרש אכן מאשש את הגרסה "מכת בכורות" שברש"י (שלא היה ממציא ביטוי כזה מלבדו, אא"כ מצאו במדרש חז"ל, כידוע). ואולם פתרון זה מוליד קושי אחר: "כי בפעם הזאת אני שלח את כל מגפתי אל לבך". הביטוי "בפעם הזאת" נראה מכוון למכה "הזאת" שלפנינו, והיא הברד, וקשה לייחסו למכת בכורות המאוחרת ממנה. הכלי יקר היה ער לקושי וכך ניסה לפתרו: הואיל ויש הסכמה פרשנית לחלוקה של דצ"ך, עד"ש, באח"ב,¹⁶ הרי "בפעם הזאת" פירושה אמנם במכה "זאת" של ברד, הראשונה של סדרת באח"ב (שבה הב' הראשונה היא ברד, והאחרונה בכורות), אבל סופה במכת בכורות. אלא שהביטוי "בפעם הזאת" מופיע גם בפרק הקודם: "ויכבד פרעה את לבו גם בפעם הזאת ולא שלח את העם" (ח:כח), ושם ברור שהכוונה למכת ערוב ולא לסדרה של עד"ש. הצעתו של הכלי יקר נראית אפוא מאולצת. אלא שבחינה מדוקדקת של המסורת הפרשנית העתיקה של חלוקת המכות לשלוש הקבוצות – דצ"ך, עד"ש, באח"ב, מוסיפה ממד חדש לדיון.

לפי הממצא שבידינו נראה שהראשונים שהכניסו חלוקה זו להגדה של פסח היו גאוני בבל,¹⁷ והיא מצויה "כמעט בכל קטעי הגניזה של ההגדה בנוסח בבל".¹⁸ אבל הראשונים שנימקו סדר פנימי זה בפרשנות אסתטית ורעיונית היו רש"י ובית מדרשו, כפי שנראה להלן.
(א) ש' וז' ספראי מביאים את רש"י כמקור הראשון להסבר שסדר המכות של דצ"ך וכו' נועד לתמוך רעיונית בחלוקה של עשר המכות כמתואר בספר שמות,¹⁹ ושלא כמתואר בשני פרקי תהלים (עח, קה), שבהם מובאת חלוקה אחרת. לדעת ספראי, הסבר זה "אינו משכנע".²⁰ מכל מקום, מקור ההצעה הוא רש"י.

(ב) יש המייחסים לרשב"ם (שמ' ז:כו) את ההצעה שכל מכה שלישית באה ללא התראה, אבל אין הם מצינים שרש"י היה כנראה הראשון להציע זאת, כעולה מספר האוֹרָה לרש"י.²¹ עוד הובא רעיון זה במחזור ויטרי²² בתוספת הזאת: "כדי לקצר. דלעולם ישנה אדם דרך קצרה. ויש מפרשים טעם הסימנים, דם צפרדע ע"י התראה... וכנים שלא בהתראה וכו'". עוד עולה שם שרש"י מצא בסדר זה שבמכות אסמכתא להלכה: "מאכן סמכו חכמים, מי שלקה ושנה בבי"ד, מכניסין אותו לכיפה, כי בשלישית כופין אותו בלא התראה (סנהדרין פא ע"ב)".

(ג) ש' ליונשטם כתב שבשלוש המכות הראשונות פעל אהרון במטהו; בשלוש האמצעיות אין מטה כלל; ובשלוש האחרונות הביא משה את המכה בנטיית ידו או במטהו.²³ אבל המחבר לא ציין שרעיון זה מופיע, כנראה לראשונה, במחזור ויטרי (לעיל, עמ' 141), ואחריו אצל ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא, שהיה בקשרי מכתבים עם ר' מאיר, חתנו של רש"י, ועם הרשב"ם ור"ת, נכדיו של רש"י.

(ד) בספר "האוֹרָה" לרש"י²⁴ ובעקבות חז"ל²⁵ נמסר שעל מטהו של משה, שבו הכה את מצרים, היה חקוק נוטריקון זה של דצ"ך עד"ש באח"ב.

¹² למשל, מות אבשלום (שמו"ב יח:יד); מות יהורם (מל"ב ט:כד).

¹³ רש"י השלם (מהדורת אריאל) עמ' קצא, הערה 6.

¹⁴ מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ז, פרק יג, ג; עמ' 38. לאחר שמצאתי את המקור הוברר לי, כי כבר קדמני א' ברלינר (רש"י על התורה, תרס"ה, עמ' 116, הערה ד'). ברלינר עצמו סבר שהנוסח הנכון ברש"י היה ברד דווקא (או תחליפו, כגון פְּפוּרֹת – ב"ת דגושה בפתח), ולא כְּכוּרֹת (שם, עמ' 425).

¹⁵ לשון המדרש הגדול (יג, ג; עמ' רכז, במהדורת מרגליות) זהה לזו של המכילתא דרשב"י. דא עקא, שה"מכילתא דרשב"י" שלפנינו (במהדורת מלמד), מקוריותה (התלויה בספק) והיחסים שבינה לבין "מדרש הגדול", כפי שנדונו אצל ע"צ מלמד, וגם אצל ד"צ הופמן, שקדמו עשרות שנים במהדורות, צריכים דיון מיוחד, שלא כאן מקומו. במדרה"ג לפסוקנו (ט:יד, עמ' קלג) יש גם נוסח אחר: "מלמד ששקולה מכת ברד כנגד עשר המכות".

¹⁶ חלוקה, שראשיתה בחז"ל: ספרי (דברים, פינקלשטיין, עמ' 319); מדרה"ג (דברים, פיש, עמ' תקפח); שמו"ר (ה, ו; שנאן, עמ' 156, 204) ועוד.

¹⁷ סידור רס"ג (מקצי נרדמים, עמ' קלט); סידור רע"ג (גולדשמידט, עמ' קטו); סידור רבינו שלמה ברבי נתן (שמואל חגי [ירושלים תשנ"ה], עמ' פז).

¹⁸ שמואל וזאב ספראי (מהדירים), הגדת חז"ל: הגדה של פסח, ירושלים 1998, עמ' 144.

¹⁹ לעיל, בחיבורם עמ' 144, הערה 7, כך: בשם "רש"י; והריטב"א בשם רש"י".

²⁰ זאב ספראי ציין בתשובה שמסר לי ש"אינו משכנע" הוא כהסבר לדברי רבי יהודה, "אך אין ספק שרש"י כן פירש".
²¹ מהדורת בובר תרס"ה (צילום, ירושלים תשכ"ז), עמ' 106. אני מביא מקור זה בהיסוס המחקרי בשיוכו הוודאי לרש"י עצמו (ויש חילופי מקורות בין ספרים, כמו מספר האוֹרָה לספר הפרדס). הרעיון מופיע גם בלקח טוב, פרשת וארא, למכת שחין (מהדורת בובר, עמ' 38); החיבור מיוחס לר' טוביה בר' אליעזר, בן דורו של רש"י.

²² מבית מדרשו של רש"י; מהדורת מקיצי נרדמים, ברלין 1893, כמובא אצל י"ד אייזענשטיין, באוצר הגדה של פסח, הדפסת צילום, תל אביב תשכ"ט עמ' 141. אבל לא נמצא במחזור ויטרי מהדורת הורוויץ, נירענברג תרפ"ג, וגם לא במהדורת א' גולדשמידט, ב, ירושלים תשס"ד. לעומת זאת נמצא בספר הפרדס (גם הוא מבית מדרשו של רש"י), ורשה תר"ל, דף כז עמ' ד.

²³ ערך "מכות מצרים", אנציקלופדיה מקראית ד (תשכ"ג), עמ' 959.

²⁴ עמ' 106, בשם "ירושלמי"; ובובר מעיר שם (בהערה ט) כי "לא נמצא ב[תלמוד] ירושלמי לפנינו". עם זה מצאתי מוטיב זה בתרגום ["ירושלמי"] המיוחס ליונתן לשם טו: כא (מהדורת רידר, עמ' 124).

²⁵ תנחומא בובר, ח, עמ' 25; פרקי דרבי אליעזר, פרק מב; שמות רבא, ה, ו (שנאן, עמ' 156), ויושע (יילינג, א, עמ' 42) ועוד. נוטריקון זה חשיבות גדולה, כי חז"ל ראו בו כלי מרכזי במערכת הנסים של יציאת מצרים.

מכל זה עולה שרש"י ובית מדרשו אימצו בפרשנותם את החלוקה לדצ"ך עד"ש באח"ב, וכנראה היו הראשונים שמצאו בה אפיונים סימטריים, רעיוניים והלכתיים, ומכאן סיוע ל**כלי יקר** בעניין הצירוף "בפעם הזאת".

סיכמו של דבר כך הוא:

(א) הואיל ובכה"י הטובים של רש"י מופיעה "מכת בכורות", יש לראות בגרסה זו גרסה אותנטית.

(ב) לרש"י היה קושי גדול בלשון הכתוב, שבגינו נזקק להרחיק את "כל מגפותי אל לבך" ממכת הברד ולחברה למכת בכורות.

(ג) הנוסחה "שקולה מכת בכורות כנגד כל המכות" מצויה במדרש, ובזה יש סיוע ללשון רש"י שלפנינו.

(ד) העובדה שנתבררה כאן, שרש"י ובית מדרשו הכירו היטב חלוקה זו של דצ"ך עד"ש באח"ב ואף היו הראשונים שהציעו לה פרשנות רעיונית מגוונת ובעלת כמה הקשרים, מאששת את השערתו של **הכלי יקר** ש"בפעם הזאת" – על פי פרשנותו של רש"י – כוונתה אמנם למכת הברד, אבל גם לאחרונה בסדרת באח"ב, היא במכת בכורות.

(ה) עדיין לבי נוקפני בהצעה זו של "בפעם הזאת". ועם זה, בשקלול רחב של הפתרון בכללותו, כפי שהוצג כאן, עדיף הוא על הפתרונות האחרים שהוצעו עד כה.

ד"ר אמנון שפירא
קיבוץ טירת צבי

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע